

П. М. Довгань

(Львів)

ПІВНІЧНО-СХІДНА ДІЛЯНКА ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО БУЖСЬКА

В статті висвітлюються топографічні, історичні аспекти та особливості культурного шару північно-східної частини городища літописного Бужська. В основу лягли матеріали з розкопок, які проводились тут експедицією Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка у 2004, 2007—2008 рр. Особливий наголос зроблено на результатах розкопок 2008 р.

Ключові слова: літописне місто, городище, оборонні укріплення, культурний шар, піч, житло, керамічні клейма, жорна, пряслиця, береста, писало, реставрація.

Місто Буськ — нинішній районний центр на Львівщині. Його стародавню назву Бужськ вперше знаходимо на сторінках Літопису Руського під 1098 р. у зв'язку з подіями в Києворуській державі після Любецького з'їзду князів (Літопис Руський 1990, с. 146—151). Починаючи з цього часу, Бужськ виступає як значний осередок тогочасних політичних і державних процесів, а у 1100 р. стає центром удільного князівства (Літопис Руський, 1990, с. 155).

Городище давнього Бужська знаходиться в центрі сучасного міста (Довгань 2008, с. 136). Воно займає плато шириною 200—300 м і складається з трьох частин, які відокремлюються між собою ровами з водами Західного Бугу (рис. 1). Найбільша з них, відома в науковій літературі як Велике городище, займає площу понад 5 га (Филипчук 1988). Воно привернуло увагу археологів ще у 30-х рр. XX ст. З цього часу тут працювали Л. Чачковський, П. Раппопорт, В. Петегирич, О. Корчинський і М. Филипчук (Довгань 2008, с. 136—139). З 2001 р. цю частину городища вивчає експедиція Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка під керівництвом автора. Досліджено оборонний вал городища, десятки наземних і заглиблених

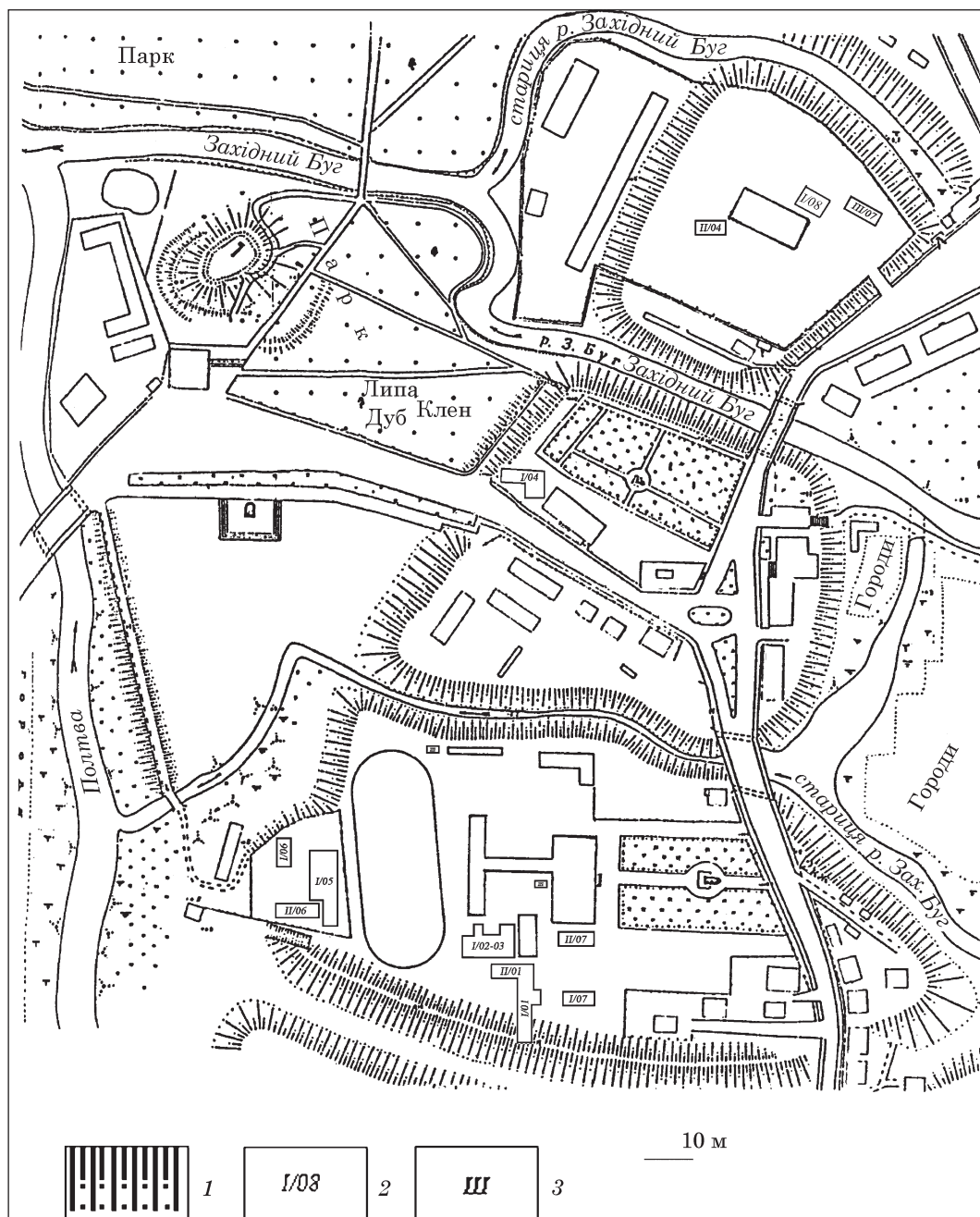
житлових та господарських споруд IX—XIII ст., численний рухомий матеріал із кераміки, заліза, каменю, кістки, рогу, скла та кольорових металів (Довгань 2008, с. 139—141).

Центральна площадка городища має площу 2,8 га (Филипчук 1988). У 80—90-х рр. XX ст. її досліджували В. Петегирич та М. Филипчук (Довгань 2008, с. 144; Филипчук 1988). У 2004 р. ґрунтовні археологічні пошуки тут проводив автор. Віднайдені тоді старожитності кінця VII—початку VIII ст. дали підстави говорити про початки давнього міста саме в цей час (Довгань 2008, с. 144).

Третя частина городища літописного Бужська — північно-східна його площадка — займає площу 1,4 га (Филипчук 1988) (рис. 1). З трьох сторін вона омивається водами Західного Бугу: із півночі та заходу — його старицею, а з півдня — сучасним руслом ріки, викопаним у давнину. Час його прокладання поки що встановити не вдалося, однак, можна припустити, що це було зроблено ще у слов'янську добу, можливо, під час побудови перших оборонних укріплень Бужська. Східна сторона цієї частини городища донедавна теж омивалася Західним Бугом — старицею — яку було засипано у 60-х рр. XX ст.

Північно-східна площадка давнього міста — найвища ділянка його городища. Коли перших дві знаходяться на плато висотою 10 м, то тут вона сягає 15 м. Більшу частину площадки городища займає побудований на початку XIX ст. маєток графа Бадені, який добре зберігся до наших днів. У 50—90-х рр. XX ст. у його приміщеннях знаходилася військова частина. Така ситуація мала як позитивні, так і негативні моменти: з одного боку вона певною мірою сприяла збереженню городища, з іншо-

Рис. 1. Інструментальний план городища в м. Буську (за М. Филипчаком): 1 — вали; 2 — розкоп (його номер та рік проведення); 3 — шурф

го — виключала можливість археологічних досліджень.

Перші невеликі розкопки тут проведені щойно 2004 р. (рис. 1). Вже сама потужність культурного шару — 2,35 м — вказувала на особливість цієї частини городища. Віднайдення залишків восьми археологічних об'єктів, до числа яких входили напівземлянка початку X ст., господарська яма кінця XII ст., два наземні житла першої половини XIII ст., а також пізньотрипільські старожитності першої половини III тисячоліття до н. е. тільки підсилили таку думку (Довгань 2008, с. 144—145).

Наступними розкопками у 2007 р. (рис. 1) на північно-східній площадці Буського городища вперше виявлено рештки житла та рухомий матеріал носіїв культури лінійно-стрічкової ре-

рамки — перших хліборобів на території України, а також рештки житла X ст. Разом з тим були зафіксовані значні руйнування культурного шару на північному краї плато над старицею Західного Бугу — ця ділянка городища втрачена для археологічних досліджень (Довгань 2007).

Археологічні пошуки 2008 р. (рис. 1) були першими ґрунтовними дослідженнями на північно-східній площадці літописного міста. Результати їх дали можливість знову наголосити на її особливостях, зокрема науково-дослідницького характеру. В невеликому розкопі (32 м²) потужність культурного шару сягала 2,5 м. Тут віднайдено рештки 11 археологічних об'єктів: двох наземних жител (?) (об'єкт I — початку XIII ст., об'єкт III — другої половини XII ст.),

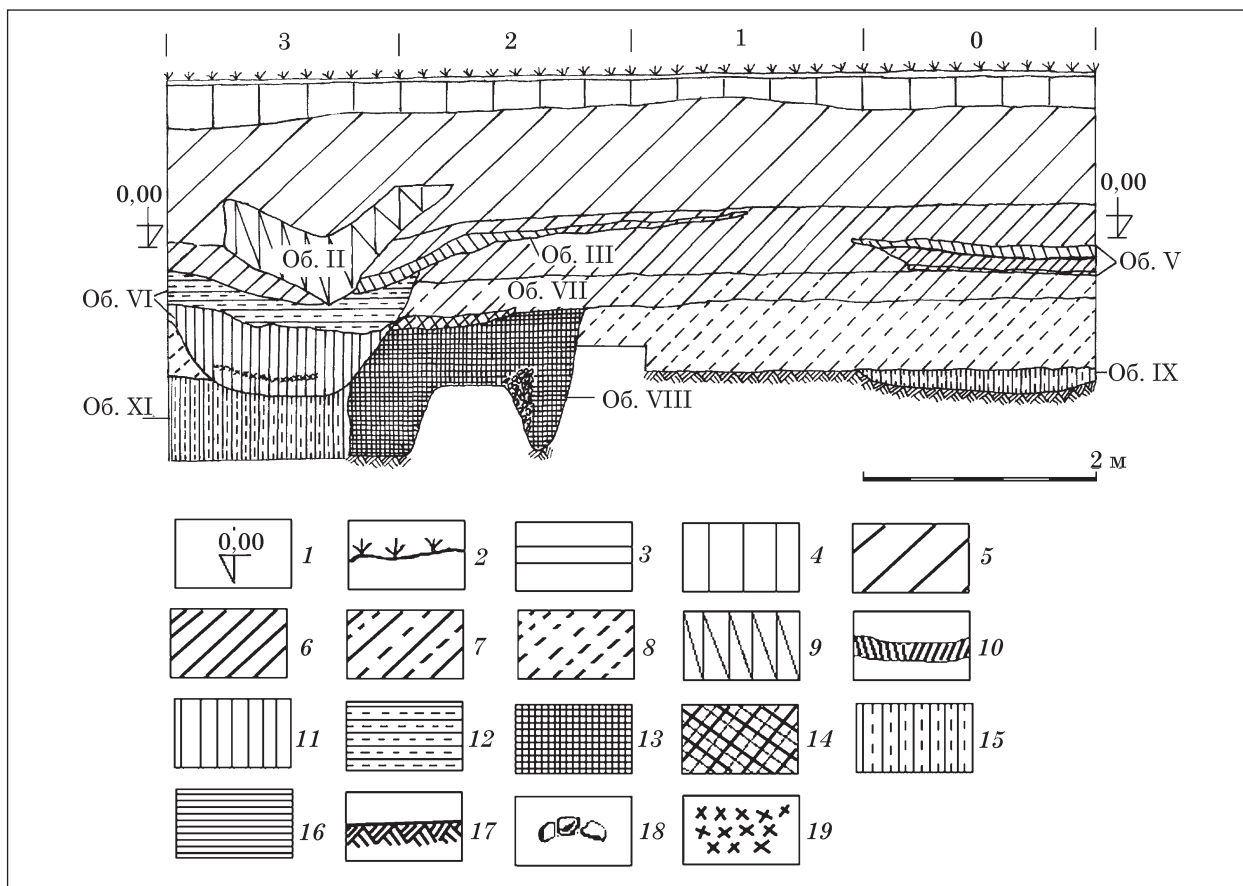

Рис. 2. Стратиграфія північної стінки розкопу I 2008 р.: 1 — умовний репер; 2 — рівень сучасної поверхні; 3 — шар асфальту; 4 — шар гравію з піском; 5 — сірі гумусовані суглинки; 6 — темно-сірі гумусовані суглинки; 7 — чорні гумусовані суглинки; 8 — похований ґрунт; 9 — перепалена глина у вигляді шутру; 10 — глиняний розвал наземного об'єкта («лінза»); 11 — темно-сірі гумусовані суглинки з вкрапленнями материкової глини; 12 — сірі гумусовані суглинки з вкрапленнями материкової глини; 13 — світло-сірі гумусовані суглинки із значним вмістом материкової глини; 14 — цеглясті гумусовані суглинки з глиною, вугіллям та піском; 15 — чорні гумусовані суглинки з вкрапленнями материкової глини; 16 — перекоп; 17 — лес (материк); 18 — каміння; 19 — глиняна вимазка

трьох наземних споруд господарського характеру (об'єкт II — XVI ст., об'єкт V — середини XII ст., об'єкт VII — кінця X ст.), двох заглиблених будівель господарського призначення (об'єкт IV—XII ст., об'єкт VI — початку XII ст.), та одного заглибленого житла (об'єкт VIII — середини X ст.) (рис. 2—3). Крім цього, в розкопі виявлено залишки трьох заглиблених споруд, можливо жител, культури лінійно-стрічкової кераміки другої половини V тисячоліття до н. е. (об'єкти IX—XI) (рис. 2). Зазначимо, що досліджено лише частини котлованів цих об'єктів, в яких не зафіксовано решток опалювальних пристроїв. Об'єкт XI — залишки заглибленої споруди, ймовірно житла фактично не досліджувався через брак часу.

Серед наземних господарських споруд своїми розмірами, кількістю та важливістю віднайденого в ньому рухомого матеріалу виділявся об'єкт V. Можливо, це була велика майстерня з обробки шкіри. Її залишок — потужний розвал глиняних стін — утворював лінзовидний шар товщиною 16—44 см (рис. 2). Досліджено лише його частину, оскільки решта виходила за межі

розкопу. Споруда загинула від пожежі: у залишках її стін зафіксовані, як згорілі дерев'яні конструкції, так і напівзгорілі знаряддя, зокрема, кістяні. Це підтверджував і склад самої «лінзи»: зверху йшла палена глина з сажею товщиною 8—20 см, нижче — прошарок білої глини, а долівка випалена до цеглистого кольору. Над глиняними залишками споруди, безпосередньо біля них та в їх розвалі, на її долівці віднайдений багатий рухомий матеріал. Крім численних фрагментів кружальної кераміки, тут виявлено колекції виробів з каменю та кістки. У першому випадку — це три оселки, шість точильних брусків та мергелеве біконічне пряслице. У другому — велике ціле (довжина 32,3 см) та обгоріле лоцила, голка з ребра риби, шило, знаряддя невідомого призначення з наскрізним отвором, щелепи шуки та два копита тварин. На добре втопаній долівці об'єкта на віддалі 1 м одне від одного лежали берестяний сувій та кістяне писало — найцінніші знахідки сезону.

Значний науковий інтерес представляє об'єкт VIII — залишки заглибленого житла.

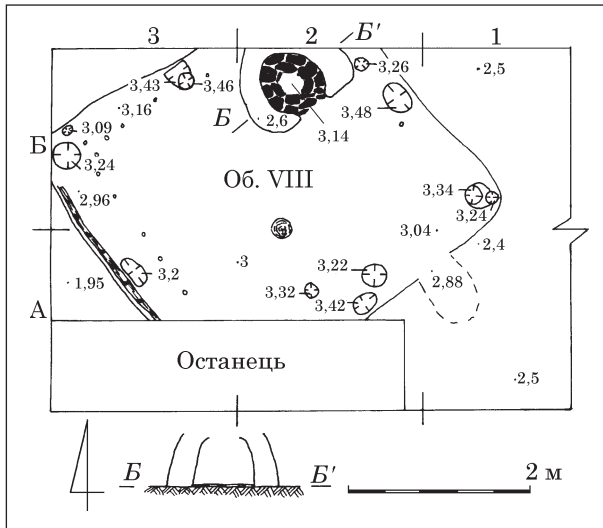

Рис. 3. План та переріз заглибленого об'єкта VIII в розкопі I 2008 р.

Його підквадратний котлован досліджено майже повністю, за винятком південного та північного кутів, що виходили за межі розкопу. Котлован розмірами 3,48 × 3,80 м був опущений у ґрунт на 0,6 м і в материк на 0,6 м та орієнтований кутами за сторонами світу. Заповнення було таке вологе, що під час його вибирання довкола взуття виступала вода. Рівні, прямовисні стінки котловану напівземлянки були обкладені дерев'яними півкругляками шириною 8 см, рівною до них стороною. Чіткі сліди цієї обшивки зафіксовані вздовж південно-східної та, частково, під північно-східною стінками. Ближче до східного кута котловану знаходився вхід до житла шириною 0,4 м із сходиною висотою 16 см.

Долівка житла була слабо втоптаню, рівною, вкрита плямами попелу та паленини. На ній попід стінки котловану виявлені ямки від дерев'яних стовпів, переважно округлої форми з діаметрами від 20 до 28 см та глибиною 24—46 см. На відстані 45—50 см вздовж північно-західної та південно-західної стінок котловану зафіксовано ряди невеликих ямок-отворів діаметрами 3—4 та глибиною 10—12 см — сліди від внутрішнього інтер'єру житла, очевидно лавжаків. Одна така ж ямка була й під північно-східною стінкою на відстані 20 см від неї — тут могла розміщуватися лавка. Майже посередині житла на долівці зафіксовано залишки згорілого стовпа діаметром 26 см (рис. 3).

Північно-західна стінка котловану досліджуваної напівземлянки «обрізала» заглиблений об'єкт XI, значно ранішого часу — неолітичного. Цим фактом пояснюється велика кількість артефактів цієї доби у залишках об'єкта VIII, а також доводить те, що це житло було одним із перших на цій ділянці слов'яно-руського городища.

На особливу увагу заслуговує піч заглибленого житла, яка була розміщена у північному

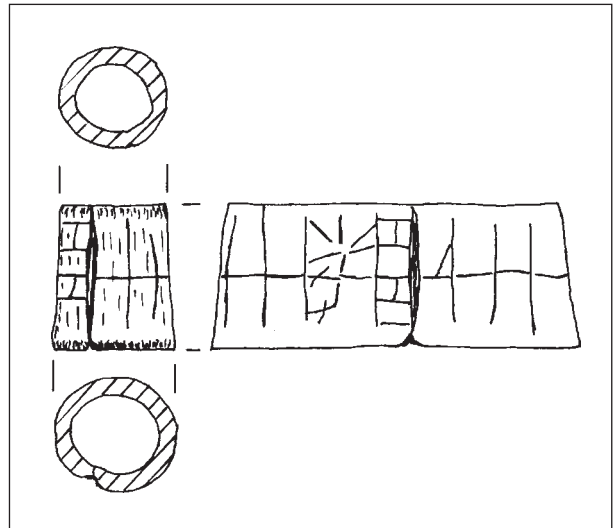

Рис. 4. Кістяна шахова фігурка

Рис. 5. Берестяний сувій середини XII ст.

його куті (рис. 3). Збудована на долівці із глини з домішками дрібного каміння, двома, на нашу думку, способами: або з готового глиняного тіста з камінням (своєрідного «бетону»), або ліплена з глини із втисканням каміння. Купол печі обвалився, але можна було встановити, що він мав товщину близько 5—6 см, був не опуклий, а рівний, виілений майже паралельно до череня. Паливна камера печі була досить акуратно закладена великим, середнім та малим камінням впереміш із світло-сірими гумусованими суглинками. Всіх каменів було 68, в тому числі, дев'ять фрагментів жорнових, один з яких за товщиною та складом (ракушняк) був тотожний до фрагмента жорен із заповнення котловану. Без сумніву, піч була закладена камінням спеціально.

Після вибирання заповнення (фактично забутовки), піч набула стрункої форми зрізаного конуса. Підковоподібна при основі, вона челюстями була повернута на південний схід, до дверей. Ширина між челюстями при долівці — 40 см, під куполом — 32 см. Стінки печі збереглися повністю. Їх висота від рівня череня — 52 см, товщина — приблизно 28 см.

Черинь печі знаходився на рівні долівки. Сірого кольору, мав товщину близько 2 см. Верхній шар (до 0,5 см) добре, а нижній — слабо пропечений. Західна частина череня виявилася рівною, збереглася добре, решта ж — дуже нерівна. Складалося враження, що черинь був зумисно порушований. Стінки паливної камери були досить слабко обпалені. Ззовні піч була обпалена лише із південно-західної сторони, очевидно, під час пожежі, в той час, як північно-східна, залишилася природною, необпаленою, вона навіть трохи оплила.

За станом збереження та способом будівництва така піч — перша на городищі давнього Бужьська з часу наших досліджень. З огляду на це та на можливість у майбутньому відтворення і музеефікації всього заглибленого житла, ми свідомо не робили перерізу цього опалювального пристрою. Саме ж заглиблене житло функціонувало протягом короткого часу і було свідомо спалене його мешканцями.

Рухомий матеріал, виявлений у 2008 р. на північно-східній ділянці городища — унікальний, як за кількісним (найбільша колекція за час наших досліджень у Бурську: взято 969 одиниць керамічних, залізних, кам'яних, кістяних та скляних знахідок), так і за якісним складом. У культурному шарі розкопу та в наземних і заглиблених об'єктах знайдено кілька тисяч фрагментів кружального та ліпного посуду. Хронологічний діапазон їхнього побутування вкладається в рамки другої половини V тисячоліття до н. е. — XVI ст. У нижніх шарах розкопу віднайдено значну кількість ліпного посуду культур лійно-стрічкової кераміки та волинсько-люблінської¹. До першої віднесено більше 70 % віднайдених фрагментів ліпних посудин. За структурою і складом керамічної маси вони поділяються на дві групи — столову і кухонну. Серед першої виділяється сіра опуклобока мисочка та кухлик із сіро-жовтою заглаженою поверхнею. Серед другої — кубок з повністю встановленим профілем висотою 6 см.

До волинсько-люблінської культури віднесено 28 фрагментів, переважно боковин, типологічно не визначених посудин. Така кераміка тут зафіксована вперше.

Порівняно з минулими археологічними сезонами, у 2008 р. віднайдено значну кількість фрагментів посуду пізньосередньовічної доби.

Це переважно, залишки тонкостінних горщиків, а також макітер та покришок. В одному випадку трапився фрагмент верхньої частини білоглиняного горщика, прикрашеного на переході шийки у плічка вишнево-коричневою смугою, який можна віднести до так званої потелицької кераміки.

Основна частина фрагментів віднайдені кераміки належала давньоруському посуду. Його можна поділити на дві хронологічні групи: середини X — першої половини XI ст. та XII—XIII ст. Серед останньої варта уваги частина мініатюрної кружальної посудини з дещо звуженими вінцями діаметром 8 см. Висота її 3,4 см. Аналогічну посудинку знайдено В. Петрашенко на Григорівському давньоруському поселенні (Петрашенко 2005, с. 188, рис. 13, 2).

Варто зазначити, що в тогорічному сезоні траплялося особливо багато фрагментів кружальних горщиків, вкритих рідкою білою глиною — ангобом, а також виготовлених з каолінової глини. Окремо варто згадати про денця кружальних горщиків з керамічними клеймами. Вони мали різну форму. Найбільше серед них солярних знаків, а також клейма у вигляді хреста-свастики, хреста у колі, півкола.

Із числа 11 віднайдених залізних артефактів привертають увагу черешковий ромбовидний бронебійний наконечник стріли та пізньосередньовічний наконечник арбалетної стріли. Про добре розвинену залізоробну та ковальську справи також свідчить п'ять віднайдених формових злитків криці.

Вироби із скла представлені 13 фрагментами браслетів. Деякі з них вкриті сріблястою патиною, два мають гладку поверхню, а решта — виті. За кольором переважно чорні та сині, один жовтий та один кавовий. Два браслети перевиті золотою стрічкою — один чорний витий та жовтий гладкий.

Колекція виробів із каменю нараховує 25 знахідок. Це циліндричні та біконічні пряслиця, великий фрагмент жорнового каменя та точильні бруски — як масивні крупноструктурні, так і невеликі брусочки-оселки. Серед перших виділяється велике знаряддя довжиною 18,5 см, серед других — брусочок із скам'янілого дерева довжиною 11,5 см.

Найчисельнішу групу складають знахідки з кістки та рогу². До неї увійшли 30 артефактів. Це знаряддя з майже цілих рогів молодого оленя, кістяні та рогові проколки, гудзик, швайки, шило, кістяні лощила, шпильки до волосья, голки, ручка для залізного знаряддя, хребець-астрагал, а також заготовки з рогу (пластини) та кістки з явними слідами обробки. Заслугує особливої уваги велике, повністю збережене лощило довжиною 32,3 см. Серед проколок

1. Усі матеріали нео-енеолітичної доби опрацьовані з допомогою В. Коноплі, за що висловлюємо йому щире подяку.

2. Тут розглядаються лише знахідки з кістки та рогу слов'яно-руського часу. Це ж стосується і виробів з каменю.

виділяються три знаряддя. Перше з них — двошпирова проколка з частини рогу оленя, прикрашена нарізним циркульним орнаментом з наскрізним отвором на неробочому кінці. Завдяки невеликому зігнутому боковому шпигу, нею було дуже зручно працювати. Друга проколка — теж з частини рогів, грубо відрубана від основного їх масиву, має довжину 23,5 см. Ще одне таке ж кістяне знаряддя має обрубаний неробочий кінець, підтесаний ножом та дуже гостре вістря. Його довжина — 21,7 см. Поверхні всіх трьох проколок відполіровані до блиску.

Унікальною вважаємо знахідку кістяної конусовидної трубки із вирізаними на ній двома буквами «Н». Також відполірована до блиску її поверхня поділена на однакові сектори горизонтальними та вертикальними лініями. Більший діаметр трубки — 14 мм, менший — 11 мм, висота — 25 мм, товщина стінок — 3 мм. Очевидно, це шахова фігурка — пішак (рис. 4).

Друга рідкісна знахідка — писало. Має струнку злегка дугасту форму. Не дуже гострий його кінець, власне перо для писання по бересті, дуже акуратно заточений. Довжина писала — 11,9 см.

Під час польових досліджень виявлено ще дві рідкісні знахідки — берестяний сувій та згорток. Перший знайдено на долівці згорлої наземної господарської споруди середини XII ст. (об'єкт V), у вологому шарі попелу та золи, що й сприяло його збереженню. Другий віднайдений на долівці теж знищеної вогнем господарської наземної споруди кінця X ст. (об'єкт VII) у розвалі каміння, очевидно, опалювального пристрою. Він зберігся завдяки сильній вологості заповнення неглибокого котловану цього об'єкта. Оскільки подібні знахідки є дуже рідкісними на території України і виходячи з того факту, що майже поруч із берестяним сувоем середини XII ст. на долівці згорлої споруди лежало кістяне писало, зовнішній вигляд якого свідчив про тривале його використання було прийнято рішення про щонайдетальніше наукове вивчення виявлених знахідок.

Їх було передано для наукових досліджень у відділ наукової реставрації та консервації рідкісних видань Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. Тут над ними працювали завідувач цього відділу Л. Льюда та науковий співробітник відділу Л. Дзендзелюк.

Згорток берести X ст. вдалося розгорнути за допомогою розчину метилцелюлози. Жодних написів на ньому не виявлено навіть після спеціальних досліджень у криміналістичній лабораторії юридичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. Законсервовану бересту поміщено між двома склами із забезпеченням доступу повітря. Вона готова до експонування в музеї.

Складнішими і довгими були дослідження берестяного сувоя XII ст. Було використано всі відомі методи пластифікації археологічної берести, однак, сувій не розгортався. Причина стала зрозумілою після досліджень його мікро-зразка на хімічному факультеті університету. Виявилось, що він більш, ніж на 78 % складається з вуглецю та його сполук. Попіл та паленина із згорлої споруди не лише сприяли консервації берести, але й за сотні років спричинили безповоротну її деструкцію. Тому розгорнути сувій немає можливості. Його ретельно очищено і законсервовано. Вдалося виміряти довжину берести — 47,8 см. Ширина знахідки — 3,5 см (рис. 5). Очевидно, це була заготовка для написання навіть не однієї грамоти. Про це свідчать значні розміри згорлої споруди, довжина знахідки та блискуча від тривалого використання поверхня кістяного писала.

Таким чином, стан дослідження північно-східної ділянки городища літописного Бужська на сьогоднішній час дозволяє нам говорити про певні її особливості. Вони складаються з кількох аспектів.

1. Це найменша та найвища частина городища давнього міста, як ще до 60-х рр. XX ст. з усіх сторін омивалися водами Західного Бугу, що робило її фактично островом.
2. Збудований тут на початку XIX ст. графський маєток сприяв збереженню городища: до наших днів збереглися великі вільні площі, на яких можна проводити археологічні дослідження. Разом з тим, перебування тут військових у 50—90-х рр. XX ст. призвело до знищення цілих ділянок городища.
3. На північно-східній площадці культурні нащадкування сягають позначки 2,35—2,50 м і є найпотужнішими, порівняно з іншими частинами Буського археологічного комплексу.
4. Ця площадка — єдина, де виявлено потужні культурні пласти неолітичної доби — культур лійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінської та пізнього Трипілля. Ці старожитності включають у себе як залишки заглиблених і наземних об'єктів житлового і господарського характеру, так і численний рухомий матеріал.
5. За час археологічних досліджень тут зафіксована найвища концентрація житлових та господарських об'єктів X—XIII ст. Їх залишки суттєво доповнюють карту історичної забудови міста у цей час.
6. За один археологічний сезон тут віднайдена найчисельніша колекція рухомого матеріалу, в тому числі, такі рідкісні знахідки, як берести X і XII ст.

Всі ці особливості дають підставу вважати північно-східну ділянку городища літописного Бужська найперспективнішою для археологічних досліджень.

Довгань П. Звіт про археологічні розкопки у місті Бужську Львівської області у 2007 році // Наук. архів ІА ЛНУ ім. І. Франка.

Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник Інституту археології. — 2008. — Вип. 3. — С. 136—195.

Літопис Руський: за Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. — К., 1990.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у села Григоровка). — К., 2005.

Филипчук М. Дослідження давньоруського Бужська у 1988 р. — Рукопис, 1988.

П. М. Д о в г а н ь

СЕВЕРО-ВОСТОЧНАЯ ЧАСТЬ ПЛОЩАДКИ ГОРОДИЩА ЛЕТОПИСНОГО БУЖСКА

Освещаются топографические, исторические аспекты и особенности культурного слоя северо-восточной части городища летописного Бужска. В основу легли материалы из раскопок, которые проводились здесь экспедицией Института археологии ЛНУ им. И. Франко в 2004, 2007—2008 гг. Особый акцент сделан на результатах раскопок в 2008 г., когда было исследовано редкие наземные и углуб-

лённые жилищные и хозяйственные сооружения X—XII в., обнаружены коллекции изделий из кости, рога и стекла. Среди них — берестяной свёрток X в., берестяной свиток XII в., костяное писало и шахматная фигурка с буквами.

P. M. D o v h a n

NORTH-EASTERN PART OF ANCIENT ANNALISTIC BUZHS'K HILLFORT

The article enlightens some topographic and historical aspects as well as specific features of cultural layers found in the north-eastern part of Ancient Buzhs'k Hillfort. It is based on the materials from excavations which were conducted by the expedition of the Institute of Archaeology of Ivan Franko L'viv National University in 2004, 2007—2008. Special attention is paid to the results of excavations of the year 2008. These excavations uncovered rare on-ground and under-ground dwellings as well as the house-keeping structures dated of 10th—12th centuries. The collections of bone goods, horn goods, and glass artifacts are found. They include elm roll of 10th century, elm scroll of 12th century, bone pen and chess figure with inscribed letters.